

Münəvvər Vüqar qızı Həsənli
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
munevver.hasanlı@gmail.com

İQTİSADI PROSESLƏRİN DİNAMİKASININ STATİSTİK, HARMONİK ANALİZ YANAŞMASI İLƏ PROQNOZLAŞDIRILMASI

Xülasə

Ölkələrin əsas məqsədi gələcək nəsillərin ən azı indiki nəsillərin rifah səviyyəsində və hətta daha yüksək rifah səviyyəsində yaşamasına imkan verəcək artım templərinə nail olmaq və saxlamaqdır. Böyümənin qızıl qaydası adlandırdığımız bu cümlə çoxlu siyasət həyata keçirmə və islahatlar tələb edən hissələrə bölünür. Bu mənada böyümə öz-özünə baş verməyən, layihə və dizayn nəticəsində ortaya çıxan bir prosesdir. Bu araşdırmanın məqsədi böyümə nəzəriyyələrinin tarixi prosesdə necə izləndiyini, qavrayış yolu kimi yeni anlayışda nələrin dəyişdiyini və bu dəyişikliyin əsas prinsiplərini izah etməkdir. Tədqiqat, dəyişən dünya və şərtlərə görə böyümə kimi mühüm bir mövzuda nələrin edilə biləcəyini və böyümə modellərinə nələrin daxil edilə biləcəyini istiqamətləndirmək və göstərmək məqsədi daşıyır. Bu məqsədlə iqtisadi düşüncə dünyasına mühüm töhfə vermiş böyümə modelləri izah ediləcək və artımın artıq bütünlüklə, ölkə miqyasında deyil, yerli və özünəməxsus məkanlar əsasında həll edilməli olduğu vurğulanacaqdır.

Açar sözlər: *böyümə, böyümə modelləri, rəqabət, iqtisadi inkişaf, məkan*

Munavvar Vugar Hasanli
Azerbaijan State Economic University
master student
munevver.hasanlı@gmail.com

Forecasting the dynamics of economic processes with statistical, harmonic analysis approach

Abstract

The main goal of countries is to achieve and maintain growth rates that will allow future generations to live at least at the current level of prosperity and even higher. This sentence, which we call the golden rule of growth, is divided into many parts that require policy implementation and reform. In this sense, growth is a process that does not happen by itself, but as a result of design and design. The purpose of this study is to explain how growth theories are traced in the historical process, what has changed in a new concept as a way of perception, and the basic principles of this change. The research aims to guide and show what can be done on an important topic such as growth according to the changing world and conditions, and what can be included in growth models. To this end, growth models that have made an important contribution to the world of economic thinking will be explained, and it will be emphasized that growth must no longer be decided entirely on a national scale, but on the basis of local and specific locations.

Keywords: *growth, growth models, competition, economic development, space*

Giriş

İqtisadiyyat elminin sistemli və nəzəri başlanğıcını Adam Smitin “Xalqların sərvəti” əsəri adlandırsaq, bu əsərdə artım prosesinin təhlilinə nəzər salmaqla başlamaq daha mənalı olar.

Smitin iqtisadi artım kimi qəbul etdiyi elementlər siyasi mənşəlidir. Onun əsas qayğısı hansı sosial və iqtisadi qüvvələrin insan rifahına daha çox töhfə verdiyini araşdırmaq və bu əsasda insan xoşbəxtliyini daha çox artıracaq siyasətlər təklif etməkdir. İqtisadi rifah əməyin illik məhsulundan və onu istehlak edənlərin sayından asılıdır (Hunt, 2009: 90).

İstənilən anda ölkədə istehsalın artması, yəni artım əmək bölgüsü hesabına baş verir. Smitin böyümə modeli əmək bölgüsü üzərində qurulub. Əmək məhsuldarlığını (Y/L) artıran əmək bölgüsü

prosesidir. Əmək bölgüsü artdıqca bir işçiye düşən məhsul da artır. Biz bunu məşhur sancaq düzəltmə nümunəsində görürük: Tək adam on addım atmaqla gündə yalnız on ədəd sancaq düzəldə bilər. Halbuki, hər addımı yalnız bir adam yerinə yetirirsə, yəni on nəfər işlə təmin edildikdə, bir gündə istehsal olunan iynələrin sayı 4800-ə qədər artır; lakin hər bir addımı yerinə yetirsəydi, cəmi 100 iynə istehsal olunardı. Bu o deməkdir ki, əmək bölgüsü iynə istehsalını 48 dəfə artırır. Bundan əlavə, müəyyən mərhələdə işçinin ixtisaslaşması həmin texnologiyadan istifadənin yeni yollarını tapmaqla artırıla bilər ki, bu da daha sürətli istehsala gətirib çıxarır (Beyhan, 2009: 2-62).

Smit əmək bölgüsünün inkişaf səviyyəsi ilə ölkələrin inkişaf səviyyəsi arasında əlaqəni vurğulayır. Cəmiyyətin ibtidai olduğu bir şəraitdə, təkmilləşmiş cəmiyyətdə bir insanın işi adətən çoxlarının işi olur. Əmək bölgüsünün əmək məhsuldarlığını yüksəltməsinin səbəbi ixtisaslaşma yolu ilə işçinin fərdi bacarığını yüksəltmək, ixtisaslaşma hesabına məhsul istehsalında əmək vaxtına qənaət etmək və nəhayət, yeni texnoloji inkişafa (alət, avadanlıq konstruksiyasına) əmək bölgüsünün ixtisaslaşması yolu ilə nail olmaqdır. Əmək bölgüsü daha çox sənayedə baş verir, kənd təsərrüfatı sektorunda isə nisbətən məhduddur (Boschma, Martin, 2007: 537-548).

İstehsalda sosial müstəvidə belə əmək bölgüsü təmin edildikdə və bu əmək bölgüsünü, yəni istehsal mübadiləsini aktivləşdirəcək geniş bazar olduqda, ölkənin real sərvəti və firavanlığı artır. Çünki əmək bölgüsü yolu ilə təşkil edilən istehsal bölmələri daha səmərəli işləyir, istehsalı artırır, böyük bazarlar bu məhsulun satışını təmin edir və sahibkar üçün kapital yığılması başlayır. Kapitalın toplanması həm ümumi məhsulun artmasına, həm texnoloji tərəqqinin artmasına, həm də əmək haqqı normasının artmasına səbəb olur. Bu prosesin bu şəkildə getməsinə səbəb olan əsas etibarilə hər bir fərdin öz maraqlarını nəzərə alaraq rəşional davranışı və iş bölgüsüdür (Capello, 2009).

Başqa bir klassik iqtisadçı Tomas Maltus öz artım modelini əhali və istehsal artım templəri arasındakı uyğunsuzluq üzərində qurdu. Məşhur populyasiya nəzəriyyəsində insanın bioloji reproduktiv qabiliyyəti həndəsi artımla (2,4,6,8...), məhsulun artımı isə arifmetik artımla (1,2,3,4...) irəliləyir. Buna görə də, zaman keçdikcə adambaşına düşən istehsal (Y/L) azalacaq və artım dayanacaq (Ercan, 2002).

Digər mühüm klassik iqtisadçı David Rikardo əvvəlcə mübadilə dəyərini müəyyən edən amilləri araşdırdı və ümumi istehsalın əmək haqqı, icarə və mənfəət arasında necə bölünəcəyini araşdırdı. Əmtəələrin mübadilə dəyərləri qıtlığın miqdarı və onların istehsalı üçün tələb olunan iş vaxtı ilə müəyyən edilir. Sənət əsərləri kimi təkrar istehsalı mümkün olmayan mallar bu əsərləri özündə saxlamaq istəyənlərin gəlirləri ilə bağlıdır. Təkrarlanan mallarda isə dəyəri müəyyən edən bu əmtəənin istehsalı üçün tələb olunan əmək vaxtıdır (Fujita, Krugman, 2004).

Rikardonun böyümə nəzəriyyəsi üç sütuna əsaslanır. Bunlar: əmək haqqının bürünc qanunu, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması və mənfəət-rant münafişəsi. Əmək haqqı yaşayış minimumu səviyyəsindədir. Başqa sözlə desək, işçinin özünü çoxalda bilməsi sosial olaraq qəbul edilən ümumi səviyyədədir. (Bu fikir taxıl qanunları ilə dəstəklənir. Taxıl qanunları buğda idxalının liberallaşdırılması, buğda istehsalının artması və məhsulun aşağı qiyməti kimi ümumiləşdirilə bilər. buğda fəhlənin ən mühüm qida ehtiyacı. İşçinin əsas təyinedicisi buğdadır. Kənd təsərrüfatı istehsalı ilk növbədə istehsal üçün ən münbit torpaqların açılması ilə başlayır. Bu torpaqlar əhaliyə kifayət etmədikdə, daha az münbit torpaqlar verilir. artan əhalini qidalandırmaq üçün becərilməyə başlandı. İstehsal artdıqca fəhlənin aldığı əmək haqqı dəyişmir, əksinə mənfəəti artıraraq torpaq sahəsini artırır. istehsal artımı, renta bütün mənfəəti udur. Bu mənfəətin sıfır olduğu və kapital yığılmasının olmadığı sabit vəziyyət nöqtəsidir. Rikardo da Maltus kimi kapitalizmin gələcəyinə pessimist baxan bir iqtisadçıdır (Kibritçioğlu, 1998: 53).

Klassik iqtisadçılar arasında ifadə olunan Karl Marksın məqsədi kapitalist istehsal üsulu və bu formaya uyğun gələn istehsal və mübadilə şəraiti ilə məşğul olmaq istəyirdi. Karl Marks da Rikardo kimi əməyi dəyəri müəyyən edən amil hesab edir. Bununla belə, Marksın məşğul olduğu vəziyyət, terminoloji və ideoloji fərqlərlə əmək haqqı-mənfəət ziddiyyətindən bəhs edir. Əmək haqqı yaşayış minimumu səviyyəsindədir və buna görə də işçi qənaət edə bilməz, o, yalnız özünü çoxaldır. Renta isə zadəganlara, parazit təbəqəyə aiddir və onlar da yığılmır. Yığılmanı həyata keçirəcək təbəqə kapitalistlərdir (Krugman, 1999).

Klassik iqtisadi artım ədəbiyyatı ilə yanaşı, fərqli və dinamik perspektivə malik olan Şumpeteri

də qeyd etməliyik. Övvəlkilərdən fərqli olaraq Şumpeter iqtisadi inkişafın və kapitalist sistemin gələcəyini innovasiya və sahibkarlıqla əlaqələndirir. Şumpeterin fikrincə, innovasiya böyümənin tükənməz mənbəyidir. Məğlubiyyətlər beş vəziyyəti əhatə edir:

Yeni mal yaratmaq və ya malın keyfiyyətini artırmaq,

Yeni istehsal üsulunun yaradılması,

Yeni bazara açılan,

Yeni xammal və ya yarımfabrikat mənbəyi tapmaq,

Bəzi yeni təşkilat sənayelərinin yaradılması.

Bu yeniliklər sahibkarlar sayəsində kommersiya sahəsində öz tətbiqini tapır. Məhz sahibkarların sayəsində kapitalizm qeyri-stasionar təkamül prosesinə daxil olur. Yeniliklər sayəsində kapitalizm daim hərəkət və dəyişiklikdədir. Digər tərəfdən, onun bu qədər üzərində dayandığı kreativ dağıdıcılıq innovasiyanın təsiri ilə bir çox bazarların kiçilməsinə, hətta yox olmasına səbəb olur, yeni bazarlar inkişaf edib müxtəlif şirkətləri cəlb edir, bir sektor yox olur, digəri yaranır (Lucas, 1988: 3-42).

Şumpeterin fikrincə, iqtisadi artımı şərtləndirən amillər fiziki istehsal amillərinin, innovasiyaların və vençur kapitalistlərinin miqdarının dəyişməsidir. İqtisadi yüksəliş o zaman başlayır ki, sahibkar iqtisadi və psixoloji motivlərlə iqtisadi həyata yenilik daxil edir və beləliklə də müəyyən sahədə inhisara çevrilir və gəlir əldə edir.

Sahibkarın hansısa sənayedə innovasiyanı uğurla həyata keçirərək qazanc əldə etməsi, bir tərəfdən, digər sahibkarların da yeniliyi təqlid edərək, onun ardınca getməsinə səbəb olur, digər tərəfdən, innovasiyalar digər sənayelərdə innovasiyaların yaranmasına, bir sözlə, klasterləşməyə səbəb olur. Müvafiq olaraq, iqtisadiyyata muxtar investisiyaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artır. İstehsal amillərinin müxtəlif istifadəsini nəzərdə tutan bu investisiyalar iqtisadi strukturu dəyişən yaradıcı məhv prosesində iqtisadiyyatın böyüməsinə səbəb olur (Hagedoorn, 1996: 886).

Əslində, Şumpeterin ideyaları innovasiya iqtisadiyyatının, təkamülçü perspektivin və digər heterodoks iqtisadi ədəbiyyatın əsas ideyaları kimi iyirminci əsrə və günümüzdə dərinlən təsir etmişdir. Şumpeter öz nəslindən fərqli olaraq kapitalizmə fərqli, realist gözlə yanaşdı. Kapitalizmin daxilən qeyri- sabit olduğunu izah edənlərin sözləri ilə desək, indiki texnologiya səviyyəmizi buna borclu olduğumuzu bildirən iqtisadçıdır. Bu səbəbdən də növbəti bölmələrdə onların fikirlərini yenidən gündəmə gətirəcəyik (Romer, 1990).

Nəticə

Yeni böyümə və inkişaf problemi kontekstdən asılı, yoldan asılı və təkamül prosesidir. Kontekstdən asılılıq onun tapıldığı mühitin və şəraitin vacib olduğunu göstərir. Yol asılılığı cəmiyyətlərin müəyyən institusional mühit və sosial-iqtisadi şəraitdə müəyyən yerlərə çatacağını bildirir.

Bu mənada artım prosesinin özünün təhlili dəyişikliyə məruz qalsa da, artımın lokal dinamikası bizim tədqiqat obyektimiz olmuşdur. Çünki yerli dəyişikliklər, bilik istehsalı, müsbət xarici təsirlər, institutlar, institutlararası əlaqələr şəbəkələri, sinerji (ardıcılıq) bizim yeni inkişaf konsepsiyalarımıza çevrilib. Bundan əlavə, böyümə üçün makro siyasətlərlə birlikdə mikro səviyyəli, regional pro-aktiv (seçici, spesifik) siyasətlər ön plana çıxdı. Yalnız bu şəkildə yerli olaraq başlayan bir böyümə yoluna girmək mümkün olacaqdır (Romer, 1986: 1002-1037).

Ədəbiyyat

1. Hunt, E. (2009). "İqtisadi Düşüncənin Tarihi" Türkcə: Müfit Günay, Dost Yayınevi, 2-ci nəşr, Ankara.
2. Beyhan, B. (2009). "Yeni İnkişaf Nəzəriyyəsinin Siyasət Təsirləri: İnnovasiyanın Kümülatif Xüsusiyyəti". Ankara Universiteti SBF jurnalı, s.2-62.
3. Boschma, R., Martin, R. (2007). "Evolutionary Economic Coğrafiyanın qurulması" İqtisadi Coğrafiya Jurnalı, s.537-548.
4. Capello, R. (2009). "Kosmos, Böyümə və İnkişaf" Regional İnkişaf və İnkişaf Nəzəriyyələri Təlimatları, Edvard Elqar PubIn. P.Nijkamp (red.).
5. Ercan, Y. (2002). "Daxili artım nəzəriyyəsi-İcmal" Planlaşdırma jurnalı.

6. Fujita, M., Krugman, P. (2004). "Yeni İqtisadi Coğrafiya: Keçmiş, İndiki Və Gələcək" Regional Elmdə Sənədlər.
7. Hagedoorn, J. (1996). "İnnovasiya və Sahibkarlıq: Şumpeter yenidən nəzərdən keçirilib" Sənaye və Korporativ Dəyişiklik.
8. Kibritçioğlu, A. (1998). "İqtisadi artımın müəyyən ediciləri və yeni artım modellərində insan kapitalının yeri", AU Siyasi Elmlər Jurnalı. Cild 53.
9. Krugman, P. (1999). "İnkişafda coğrafiyanın rolu" Beynəlxalq Regional Science Review. KUM. "İqtisadiyyatın yeni coğrafi genişlənməsi: İqtisadi coğrafiyaya yeni yanaşma" İctimai Elmlər İnstitutu Jurnalı Sayı: 30.
10. Lucas, R. (1988). "İqtisadi İnkişaf Mexanikası haqqında" Monetary Economies Jurnalı, s.3-42.
11. Romer, P. (1990). "Endogen Texnoloji Dəyişiklik" Journal Of Political Economy. Cild 98. №5.
12. Romer, P. (1986). "Artan gəlirlər və uzun müddətli iqtisadi artım". Journal Of Political Economy, Vol.94 No5, s.1002-1037.

Göndərilib: 02.01.2022

Qəbul edilib: 30.03.2022